

Світлана ГАВРИЛЮК

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ З КОМПОНЕНТОМ „СЕРЦЕ” У ПРОЗОВІЙ ТВОРЧОСТІ І. ФРАНКА (НА МАТЕРІАЛІ ПОВІСТЕЙ „ЛЕЛЬ І ПОЛЕЛЬ” ТА „ПЕРЕХРЕСНІ СТЕЖКИ”)

Творчість Івана Яковича Франка заслужено привертає увагу багатьох дослідників. Його дзвінке, влучне слово було належно оцінене передовими діячами науки і культури. Видатні українські письменники і критики давали високу оцінку творам І. Франка; аналізуючи їх, вони підкреслювали тематичне і жанрове розмаїття, неординарність особистості поета, новаторство.

Мова творів І. Франка постійно цікавила дослідників, серед яких варто назвати імена Т.І. Панько, В.С. Ващенко, І.К. Білодіда, З.Т. Франко, А.А. Москаленка, І.І. Ковалика та інших.

Одним із дослідників мови творів І. Франка є також В.Д. Ужченко. Саме він аналізував використання і походження фразеологізмів у творах письменника. Питання про значення фразеологічних зворотів у творчості І. Франка привертає увагу і сьогодні. Адже у ході аналізу мови творів не завжди акцентувалася увага на місці та ролі фразеологізмів у вираженні думки автора і наданні їй особливої експресії. Але І. Франко не лише сам активно використовував фразеологізми у власному мовленні – він їх збирав і досліджував. Його по праву вважають фольклористом, адже „свою наукову діяльність Франко почав і закінчив фольклором. Обсяги Франка як фольклориста дають, може, яку третину його величезної наукової спадщини”¹.

Різні аспекти творчої спадщини Івана Франка і досі є предметом вивчення і аналізу. Але нас у дослідженні цікавить роль фразеологічних одиниць у прозових творах письменника, їх значення у розкритті внутрішнього світу героїв на тлі тогочасного суспільства. Тому об’єктом нашого дослідження стали соціально-психологічні повісті І. Франка „Лель і Полель” та „Перехресні стежки” з погляду вживання в них фразеологізмів із компонентом „серце”. Завданням дослідження є вивчення фольклорних поглядів І. Франка, зокрема його ставлення до фразеологізмів як до невичерпного джерела народної мудрості; визначення місця і ролі фразеологічних одиниць у літературній творчості (на матеріалі фразеологізмів, до складу яких входить компонент „серце”).

Проблема вивчення фольклористичних поглядів І. Франка і зв’язків його художніх творів із народною творчістю була висвітлена у працях багатьох учених, серед яких варто назвати імена О.І. Білецького, М.С. Возняка („З діяльності І.Франка як етнографа”, „До фольклорних занять Івана Франка”); Ф.Колесси („Народнопісенна ритміка в поезіях І.Франка”, „Улюблені пісні Івана Франка”); І.Айзенштока (розділ у статті „Генезис „Украденого щастя” І.Франка”); М.Нечиталока („Тема опришківства в

---

¹ Возняк М.С. Франко як дослідник і історик української літератури // Українська мова і література. – 1945. – № 3. – С. 99.

творчості І.Франка”, „Джерела історичної драми І.Франка „Сан князя Святослава”)².

Можна сміливо сказати, що в І.Франка немає такого твору, де б читач не відчував благотворного впливу народної творчості на письменника, і немає такого жанру фольклору, до якого б автор не звертався.

Відомо, що до народнопоетичних джерел І. Франка підштовхнуло саме життя. Буденна дійсність була основою реалізму його творчості. Будучи сином трудового народу, пізнаючи й відображаючи життя в інтересах народу, Іван Франко не міг не використати народнопоетичного сприйняття дійсності. Фольклор зайняв почесне місце в естетиці письменника, став важливим ідейним і художнім джерелом і часто – критерієм його реалістичного методу.

Багатогранна діяльність І. Франка-фольклориста розпочалася зі збирання та записування народних художніх творів, насамперед пісень та приказок. Усі жанри народної творчості були для нього цінним джерелом, що допомагало пізнавати, осмислювати і правдиво відображати життя трудових мас³.

Видатним досягненням української фольклористики є тритомна збірка народної фразеології „Галицько-руські народні приповідки”, видана І. Франком на початку ХХ ст. Її з повним правом можна вважати першим тлумачним словником української фразеології (саме прислів'я і приказки як складова народної фразеології становлять основу цього видання). У передмові до II тому І.Франко писав: „Бажалося б ... подати також доповнення варіантів і покажчик бодай найважливіших слів, ужитих у приповідках, щоб показати, який багатий і важний скарб вносять приповідки в скарбівню нашої мови і який широкий та високий образ дають вони про духове життя, інтелігенцію, гумор, іронію і життєву обсервацію нашого народу...”⁴.

Наукові принципи укладання словника прислів'їв, приказок та сталих висловів, які вивчив І.Франко на основі вивчення і критичного осмислення праць своїх попередників у багатьох країнах Європи, що були новим словом тогочасної науки, зберігають своє значення і тепер⁵. І.Франко чітко визначив основні принципи упорядкування приповідок, серед яких варто виділити такі: „а) упорядкування не за штучними „філософічними” схемами (приказки про бога, потім про небо, землю і т.д.), а за лексиконовим способом, за алфавітом на основі вузлових понять приказок і прислів'їв (приміром прислів'я: „громада по разу плоне, то вїята потопить” подавалось під назвами „громада” і „вїйт”); б) коментування кожного фольклорного зразка; в) порядкове нумерування всіх творів і окреме нумерування на кожній сторінці; г) вказівки на паралелі до

² Дей О.І. Іван Франко і народна творчість. – К.: Державне вид-во художньої літератури, 1955. – 300 с. – С. 10.

³ Дей О.І. Іван Франко – дослідник народнопоетичної творчості. – К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1953. – 80 с. – С. 9.

⁴ Франко І.Я. Твори у 50-ти томах. Т. 38. – К.: Наук. думка, 1983. – 620 с. – С. 317.

⁵ Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови. – К.: Наук. думка, 1973. – 280 с. – С. 239.

кожної приказки й прислів'я в збірниках інших, в першу чергу сусідніх народів”⁶.

Потяг І.Франка до ідейно-естетичних джерел народної творчості був обумовлений не тільки кровною спорідненістю поета зі своїм народом, але і його глибоким розумінням життєдайної сили фольклору в історії літератури. Думки й спостереження Івана Яковича стосовно цього питання важливі не лише для висвітлення його літературно-естетичних поглядів, але й для чіткішого розуміння своєрідності художньої манери поета. Він закликав небайдужих прилучатись до збирання скарбів народної мудрості: „От тим-то я й звертаюся тут з уклінною просьбою до всіх любителів нашого народу і його гарної, образової та мнговіковим досвідом збагаченої мови, не покидати й далі своїх заходів коло збирання тих коштовних перлин...”⁷

Але поряд із цим однією з характерних ознак літературної творчості Івана Франка є використання письменником фразеологічного багатства рідної мови. Особливо часто фіксуємо фразеологізми, до складу яких входить слово „серце”, у прозових творах про життя української інтелігенції. Їх значення і стилістичну роль легко зрозуміти, попередньо звернувши увагу на статтю М.М. Шанського „Два серця в одному серці”, де мовознавець зазначає: „Як відомо, у людини тільки одне серце. Одне слово „серце” знайдете ви і в тлумачних словниках. Правда, у цього слова декілька значень.

У прямому значенні слово „серце” виступає як назва центрального органу кровообігу (напр. „операція на серці”). У переносному значенні це слово вживається як синонім слова „центр”, „осередок”.

Ще одне значення, також вторинне і переносне, зазвичай визначається дуже невиразно: „серце як символ переживань, почуттів і настроїв людини”. Саме це значення є важливим для аналізу фразеологічних одиниць, їх значення і використання, на його основі ґрунтується надзвичайно багатий фразеологічний матеріал. Адже переживання, почуття і настрої у людини можуть бути найрізноманітніші, навіть протилежні...”⁸.

Проаналізувавши деякі приклади з повісті І. Франка „Лель і Полель”, можна чітко побачити і зрозуміти душевний стан героїв, глибокі почуття і переживання, ознаки хвилювання, уваги, любові... І все це за допомогою опису того, що переживає серце людини в той чи інший відповідальний момент:

1. Під час цієї несподіваної сварки брати, притулившись один до одного, стояли в кутку під стіною поблідлі, тремтячі й налякані. Їхні дитячі *серця стискалися* від тривоги уже тут, на перших кроках у цей новий і такий відмінний жакливий світ, який проковтнув їх... (Лель і Полель, 18)⁹.

2. Треба лише скинути з себе рештки шляхетських упереджень і з *щирим серцем*, з сильною волею взятися за дію (Лель і Полель, 58).

⁶ Дей О.І. Іван Франко і народна творчість. – К.: Державне вид-во художньої літератури, 1955. – 300 с. – С. 111.

⁷ Франко І. Я. Твори: У 50-ти томах. – Т. 38. – К.: Наукова думка, 1983. – 620 с. – С. 301.

⁸ Шанский Н.М. В мире слов. – М.: Просвещение, 1978. – 320 с. – С. 242 - 243.

⁹ Тут і надалі в круглих дужках цитати з повісті „Лель і Полель” подаємо за виданням: Франко І.Я. Повісті. – Львів: Каменяр, 1990. – 368 с.

3. ...Цих його, кров'ю і нервами писаних статей майже ніхто не прочитає, а якщо стось і прочитає, то, мабуть, не обдумає, *не візьме їх до серця* й не знайде в них стимулу до дії (Лель і Полель, 82).

4. Він відчував, що й сам від брата *замикає в своєму серці* багато важливих справ, котрі мали місце в останні дні, й підозрював, що й Владко щось приховує від нього (Лель і Полель, 82).

5. Нарешті одного дня він зважився на рішучий крок. Написав їй листа, короткого і скупого на слова, в якому *запропонував їй руку й серце* (Лель і Полель, 83).

6. Відчував, що ті слози печуть його, *тяжять йому на серці*, мовби два найважчі смертельні гріхи (Лель і Полель, 110).

7. Адже ж ви знаєте, - додав він тихішим голосом, що йшов *із глибини серця*, - що я для вас готовий зробити все... (Лель і Полель, 258).

Серце – епіцентр усіх страждань і переживань. У повісті „Перехресні стежки” знаходимо беззаперечні підтвердження цього:

1. Євгеній зрозумів, що у неї *тяжить щось на серці*, чого вона не хоче сказати... (Перехресні стежки, 330)¹⁰.

2. Пані, досить того! Ви *рвете* моє *серце*. Кожне ваше слово наново показує мені, як багато я втрапив, трапляю вас (Перехресні стежки, 182).

3. Не знаю, що вам *скаже* ваше *серце* про ваші власні почуття, але щодо тої вашої прибраної матерії, то *будьте певні*, що її *серце* ані на хвилину *не відкривалося*, ані *не відкриється* для вас, що для неї ви все чужі, що в глибині душі вона ненавидить вас, а чим більше ви будете примилюватися їй, підтешуватися їй, тим більше вона буде погорджувати вами (Перехресні стежки, 306).

Також варто звернути увагу на те, що І.Франко у своїй творчості широко використовував фразеологізми-варіанти; це часто посилює емоційність висловлювання, силу почуттів та переживань.

За допомогою варіанту фразеологічного звороту *на дні / дно серця* автор подає спогад Регіни Стальської – єдине, що залишилося в її душі від минулого:

- Ся згадка заповнює тепер мою душу, і той діамантовий промінь живо, як ніколи, тремтить і міниться перед моїми очима, тягнеться чудовою ниткою від якогось високого, вільного сонячного вершка аж *на дно* мого *серця* (Перехресні стежки, 323).

Тишити / потішити серце:

- Ще не знаючи, що ви перед твоїм шлюбом були знайомі, я вмисно запросив його до себе, надіючись, що ти закохаєшся в нім, *потішиши* своє *серце*... (Перехресні стежки, 320).

Серце забилося / затріпалося:

- У Євгенія радісно *затріпалося серце* при тих словах (Перехресні стежки, 290).

Серце стискати / стиснулося:

¹⁰ Тут і надалі в круглих дужках цитати з повісті „Перехресні стежки” подаємо за виданням: Франко І.Я. Мойсей. Перехресні стежки. – К.: Наукова думка, 2001. – 384 с.

-Але в ту ж мить він пригадав собі, що... Владко перебрався в іншу квартиру – й Начкове *серце стиснулося* від жалю й від якогось неясного болю (Лель і Полель, 80).

Тримати – замикати.

- Він відчував, що й сам від брата *замикає в своєму серці* багато справ...(Лель і Полель, 82).

Від серця + щирого → від щирого серця:

- Не скажу тобі, що ця шляхетність зворушила мене до сліз (плакати я не вмію), але посміявся я над нею *від щирого серця* (Лель і Полель, 119).

Варіантність лексемного складу фразеологічних одиниць – яскравий вияв динаміки одиниць лексичного і фразеологічного рівнів у синхронії, їх функціонально-семантичного взаємовпливу, внаслідок чого відбувається комунікативно зумовлене вдосконалення фразеологічної системи і її розвиток. Варіантність відіграє значну роль у вживанні фразеологізмів: замінивши певне слово відповідним варіантом, письменник може чіткіше виразити свою думку або почуття героя, щось змінити або уточнити, конкретизувати тощо.

Аналіз фразеологічного матеріалу показує, що фразеологічні одиниці мають здатність вступати у синонімічні відношення як зі співвідносними за значенням словами, так і з іншими фразеологізмами. На думку Л.Г. Скрипник, „...фразеологічними синонімами (або синонімічними фразеологізмами) вважаються фразеологічні одиниці, які позначають той самий предмет дійсності, виражають те саме поняття, відтінюючи різні сторони його, і при різних внутрішній формі і неоднаковому лексичному складі мають однотипне категоріальне значення, однакову семантичну сполучуваність із словами оточення”¹¹.

Синонімію фразеологізмів можна проаналізувати на прикладах із творів Івана Франка. Наприклад, для того, щоб показати щирість або відвертість героїв у різних контекстах, можна використати звороти від (щирого) серця (контекстуальне значення – відкрито, відверто); із рукою на серці (щиро, чесно):

1. Не скажу тобі, що ця шляхетність зворушила мене до сліз..., але посміявся я над нею *від щирого серця* (Лель і Полель, 119).

2. А скажіть-но мені, комірнику, тільки так, *із рукою на серці*, скільки-то мужики заплатили вам за ведення цієї справи? (Лель і Полель, 60).

Для того, щоб передати душевну тривогу, страх героїв перед суворою дійсністю, Іван Франко використовує синонімічні звороти *похололо на серці* і *серце стискалося*; *стискати за серце* / *наповняти серце жалем*:

1. У Євгенія *похололо на серці* при тих словах... (Перехресні стежки, 180).
2. *Серце її стискалося* тривожним почуттям, дух у грудях захалувало, і вона спішила наперед (Перехресні стежки, 326).
3. Так і є! Це несамовитий чоловік! Недаром мене при нім так щось *за серце стискає* (Перехресні стежки, 190).

¹¹ Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови. – К.: Наукова думка, 1973. – 280 с. – С. 212.

4. Та проте сам факт... *наповняв його серце жалем* і пересердям (Перехресні стежки, 295).

Досить часто зустрічаємо в творах Франка явище трансформації фразеологічних одиниць, що ґрунтується на збереженні їх внутрішньої форми, нарізнооформленості та на відносній стійкості. Наявність внутрішньої форми дозволяє виявити більш чи менш стертий унаслідок багаторазового вживання фразеологічний образ. Видозмінений фразеологізм завжди зберігає співвіднесеність зі своїм номінативним джерелом¹²:

Мати гарячу кров + *мати гаряче серце* → *мати гарячу кров і серце*:

- Брати ж скрізь і з усіма вели себе з гідністю й тактом, не забуваючи, звичайно, що були вони молодими й *мали гарячу кров і серце*, яке так само, як і в інших, бажало розкошів життя... (Лель і Полель, 43).

Вколоти → *випити в серце* + *саме*:

- О, знаю, вам хотілося *випити мене в саме серце*, показати мені, що ті мужики, котрих добра я бажаю, самі перші зраджують моє довір'я, готові видати мене криміналові (Перехресні стежки, 177).

Іноді письменник використовує дієслова-синоніми біля слова „серце”, ніби об'єднуючи декілька фразеологічних одиниць в одну:

- Та в тій хвилині почув, як його *серце стислося, заболіло* страшенно, неначе *рвалося* в його груді (Перехресні стежки, 179).

Недаремне ми зупинилися на прикладах вживання Іваном Франком фразеологізмів, до складу яких входить компонент „серце”, це пояснюється тим, що письменнику властивий глибокий психологізм, що характеризується проникненням в душевний стан його героїв, він вбачає зв'язок між внутрішнім світом людини і мовними засобами, що служать для його передачі.

Немає вчителів мудріших, ніж народ. Слово з народних уст завжди влучне, доречне, образне. Часом цілий океан людських емоцій убирає короткий вислів. У ньому і поетичне бачення світу, і чітка характеристика, і зневага до неетичного вчинку або поведінки.

Живе слово завжди причаровує того, хто любить рідну мову. А Іван Якович Франко настільки щиро любив, оберігав і збагачував її, що кожна його фраза, кожна думка є досконалою.

Фразеологія – невичерпне джерело збагачення мови й мислення. Взявши за основу лиш одне слово (напр., „серце”), можна відшукати безліч зразків його використання у складі фразеологічних зворотів. Особливо це стосується творів Франка, сюжет яких побудований переважно на розкритті внутрішнього світу людини, її ставлення до суспільства і ролі в ньому, на зображенні щирих почуттів і душевних переживань: жодного слова фальші; глибоке філософсько-психологічне осмислення особистістю власного „Я” і всього, що її оточує.

Проаналізувавши особливості вживання фразеологізмів із компонентом „серце” у соціально-психологічних повістях „Лель і Полель” та „Перехресні стежки”, можна зробити висновок, що письменник за допомогою названих зворотів розкриває читачеві психологію людської душі, знайомить його зі

¹² Пономарів О. Д. Стилiстика сучасної української мови. – К.: Либiдь, 1992. – 248 с. – С. 127.

щирими почуттями і переживаннями героїв. Як істинний знавець рідної мови, І. Франко доносить до нас її багатство. Автор широко використовує фразеологічні варіанти, пристосовуючи їх до конкретної ситуації, і трансформовані фразеологічні одиниці, за допомогою яких поглиблюється зміст і вдосконалюється форма сказаного.

Мова – основа культури. Мова твору – найперший фактор, що визначає його цінність. Саме тому Франкова творчість, яку називаємо життєдайним джерелом української мови і культури, посідає гідне місце в національній і світовій літературі.

У статті пропонується аналіз фразеологізмів із компонентом „серце” у прозорій творчості Івана Франка.

The article suggests the analysis of phraseological units with the component "heart" in the Ivan Franro's prose.